

Степан ІВАНІК

Варшавський університет

Про етичні погляди Степана Балея

У своїй науковій творчості видатний український та польський психолог, представник львівсько-варшавської філософської школи, Степан Балея (1885-1952) до проблем етики звертався нечасто. Повністю присвяченою цій проблематиці є тільки одна праця вченого – *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії*. Це – одна з ранніх статей Балея, яка була опублікована у Києві в 1912 році, у провідному в ті часи українському науковому часописі „Літературно-науковий вісник”¹. Такий незначний з кількісної точки зору розмір джерельного матеріалу, очевидно, є основною причиною того факту, що погляди Балея в області етики (на відміну від психології) не стали предметом окремої уваги українських, польських і закордонних дослідників². Метою моєї статті, власне, буде заповнення цієї прогалини, оскільки, як відомо, між кількісною і якісною вартістю тексту не існує прямо пропорційної залежності. Реалізація даної мети матиме наступну послідовність: спочатку я представлю короткий зарис змісту згаданої статті; далі я спробую визначити основні риси етичних ідей Балея, виявити їх безпосередні теоретичні витоки, і з’ясувати, в чому полягає значення даних ідей для українства.

Одним з головних завдань, які ставили перед собою теоретики етики у XIX і XX століттях, було віднайдення природних основ етики, які гарантували б стабільність етичних засад, а самій етиці надали ознак об’єктивності і науковості. У своїй статті Балея виділив і проаналізував три основні напрями цих пошуків: гедонізм, утилітаризм і еволюціонізм.

¹ С. Балея, *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] „Літературно-науковий вісник”, т. LX, кн. X, 1912, с. 166-180.

² Як винятки варто назвати звернення до наявних у згаданій статті етичних ідей Балея в працях українських науковців Ольги Гончаренко і Віктора Малецького (див. О. Гончаренко, *Соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів Степана Балея* [в:] *Степан Балея у світлі провідних філософських напрямів XX століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 21-22; В. Малецький, *Соціальна філософія Степана Балея* [в:] *Степан Балея у світлі провідних філософських напрямів XX століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 250-251, 258-259.)

Головна теза гедонізму звучить наступним чином: морально добрим є те, що дає людині задоволення. Цей погляд не є нічим новим, оскільки має свої коріння ще у давньогрецькій філософській думці. Однак сучасна людина відчуває прірву між бажанням задоволення (особистим добром) і голосом сумління (моральним добром). Тому сучасний гедонізм намагається подолати цю прірву і робить це двома способами:

(а) шляхом зведення особистого добра до морального добра: доведення, що особисте задоволення має моральний характер;

(б) шляхом зведення морального добра до особистого добра: доведення, що дотримання моральних засад є суб'єктивним задоволенням.

Крайньою формою новочасного гедонізму є гедонізм психологічний. Згідно з ним людина є природженим гедоністом, оскільки з усіх можливих способів дії вона завжди вибирає ті, від яких вона очікує отримання найбільшого для себе задоволення. Навіть у тому випадку, коли людина переконана, що вона відмовляється від задоволення заради певної етичної мети, її переконання базується на психологічній ілюзії. Наприклад: мати не йде на вечірку, а залишається вдома зі своєю хворою дитиною. Здавалося б, вона у цьому випадку відмовляється від особистого задоволення на користь морального добра і тим самим чинить всупереч принципу гедонізму. Однак, насправді, маючи до вибору дві можливості (піти на вечірку чи залишитися вдома з дитиною), мати вибирає другу тому, що вона принесе менше гірких відчуттів, ніж перша: адже вечірка, під час якої мати постійно переслідуватиме думка про хвору дитину, принесе їй більше страждань, ніж задоволення.

Посилаючись на критику позиції психологічного гедонізму, здійснену, зокрема, Х. Еренфельсом, Х. Гомперцом, Г. Сідгвіком, Балей відзначив, що факти внутрішнього досвіду вказують на те, що під час прийняття рішень морального характеру людина взагалі не думає про власне задоволення. Отже – задоволення не є метою дії людини. Мати, яка не йде на вечірку через хвору дитину, чинить так не тому, що вона боїться, що страждатиме під час вечірки. Приймаючи це рішення, вона взагалі не порівнює можливих приємних і неприємних відчуттів, не думає про особисте добро; її свідомою метою є виключно збереження здоров'я дитини.

Однак з того, що крайня теза гедонізму є неприйнятною, ще не випливає, що слушним є погляд, згідно з яким моральність і задоволення є речами непоміжними: „Те, що дає задоволення, і те, що є етично добрим, справді, не є тими самими речами, але вони між собою пов'язані. Не кожне задоволення є етично добрим, похвальним, однак етичні вчинки, так само як і ті вчинки, які стоять поза областю етики, ґрунтуються на почуваннях і закінчуються відблиском у сфері почувань. Вони створюють задоволення, коли є етично добрими; тягнуть за собою біль, коли вони етично лихі”.³

³ С. Балей, *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] С. Балей, Зібрання праць у п'яти томах, т. 1, за ред. М. Верникова, Львів-Одеса 2002, с. 143.

Отже, Балеї вбачає в гедонізмі й певні позитивні сторони, а саме:

(а) тенденція до пояснення суті моральності на емпіричній основі, звільнення від необхідності пошуку її джерел в області метафізики;

(б) звернення уваги на залеженості моральності від почувань.

При цьому вчений зазначає, що головна теза гедонізму повинна бути відкинута: адже, з того, що моральне добро і задоволення з одного боку, і моральне зло і страждання з іншого боку, тісно між собою пов'язані, зовсім не виникає, що етичне добро є тотожне з тим, що веде до задоволення.

Другим напрямом етики, який розглядає Балеї, є утилітаризм, головна теза якого є наступною: морально добрим є те, що дає людині користь. Утилітаризм є спробою подолання недостатності понять задоволення і страждання для точного розрізнення морального добра і морального зла. Тому цей напрям опирається на дещо інших поняттях, а саме поняттях користі і шкоди. Відповідно, щоб зрозуміти суть утилітаризму, згідно з Балеєм, слід зрозуміти взаємне відношення понять задоволення і користі, а також понять страждання і шкоди. Неважко помітити, що страждання може бути корисним (наприклад вживання гірких ліків, кропівке вивчення іноземної мови і тд.) і навпаки – задоволення може бути шкідливим (наприклад, споживання алкоголю). Отже, задоволення і користь не завжди йдуть у парі; тому є різниця між тим, чим людина керується у своїй поведінці: задоволенням чи користю. Щоденний досвід вказує на велику перевагу другого типу поведінки над першим (наприклад, розважлива зрілість, яка піклується про постійну користь, зазвичай розцінюється як краща від нерозважної молодості, яка женеться за тимчасовим задоволенням). З огляду на це видається, що користь і шкода є кращою підставою для розрізнення добра і зла, ніж задоволення і страждання. Легше довести те, що моральні вчинки є корисними, ніж те, що вони є приємними. Однак насувається питання: для кого саме вони є корисними? Згідно з теоретиками утилітаризму (Дж. С. Мілля, Г. Спенсера) – і для особи, яка діє, і для всіх інших. Особиста і загальна користь пов'язані між собою. В цьому місці Балеї вбачає поворотний момент утилітаризму, завдяки якому останній підноситься на суспільний рівень, перетендує на статус суспільної етики при тому, що його відправною точкою є особа. Саме тому в утилітаризмі таку важливу роль відіграє поняття суспільності, завдяки якому він пов'язує поняття власного добра і добра інших людей.

Балеї резюмує свій аналіз утилітаризму наступним чином: „Можна не погоджуватися з тезами утилітаризму, згідно з якими кожне моральне добро можна звести до суспільної користі. Однак, не підлягає сумніву те, що в широких межах, те, що ми вважаємо моральним, збігається з тим, що є суспільно корисним, і те, що цей збіг не є випадковим, а вказує на залежність етичної вартості наших рішень і вчинків від їх суспільної користі”⁴.

⁴ *Ibidem*, с. 146.

Головна теза третього напрямку етики, який розглядає Балей, є такою: етичні норми є продуктом еволюції. Еволюціонізм виник як реакція на етичний скептицизм. На протигагу скептикам, які вважають той факт, що моральні норми є різними у різних народів і різних часів, свідченням того, що етика як наука неможлива, еволюціоністи вважають, що ця змінність моральних імперативів є цілком нормальним явищем, а саме, є проявом еволюційного розвитку етичних норм від нижчих до все більш досконаліших форм. Таким чином, еволюціонізм підносить відносність етичних норм, в якій скептицизм вбачає слабку сторону етики, до рангу сильної сторони етики.

Балей зауважує, що еволюціонізм, однак, не можна розглядати як окремий етичний напрям на рівні з гедонізмом і утилітаризмом, оскільки етика не може бути еволюційною, не будучи при цьому також гедоністичною і утилітаристичною. Еволюційність не може бути основою етичної системи, вона може тільки входити до складу вже готової системи як додатковий чинник. Наприклад, принцип еволюціонізму старається з метою захисту своїх положень використати утилітаризм. Йдеться передусім про звинувачення, що в утилітаристичне трактування моральності не вписується факт поведінки людей, яка узгоджується не з критерієм користі, а з голосом сумління. Адже утилітаризм може пояснити навмисну ввічливість продавця, який не обманює свого клієнта, але не може пояснити поведінку бідної людини, яка віддає знайдені гроші їх власнику не тому, що якийсь розрахунок каже йому про користь такої поведінки, а тому, що так каже йому власне сумління. Це звинувачення утилітаризм успішно відкидає саме за допомогою еволюціонізму. Згідно з останнім наше моральне відчуття – сумління – є сформованим в процесі історичного розвитку суспільства людським інстинктом, який успадковується від покоління до покоління. Голос сумління виникає як голос суспільного добра і в процесі еволюції стає частиною психіки осіб, а, отже, воно є корисливим, тільки „несвідомо” і „інстинктивно”.

Які висновки робить Балей з проведеного аналізу гедонізму, утилітаризму і еволюціонізму? На його думку, спільним для даних трьох етичних напрямів є те, що вони „олюднили” етику, вказавши на те, що її основи не накинута людству „зверху”, а є людським витвором, результатом довгого процесу співжиття осіб у суспільстві. Це означає, що людство має право, і навіть обов’язок до свідомої „етичної творчості” (до сих пір ця творчість була несвідомою), яка була б спрямована на удосконалення етичних норм. Однак те, що людина має право творити етичні вартості, ще не значить, що ця творчість може бути довільною, що кожен може називати „добрим” чи „поганим” те, що йому заманеться. „Слід усвідомлювати, – пише Балей, – що етичне добро і зло є суспільними поняттями, які тільки в громадянському житті можуть мати якийсь сенс. І тому вони мусять бути такими, щоб могли бути успішно застосованими і одобреними в суспільному співжитті”⁵. З огляду на це кожен, хто претендує на створення

⁵ *Ibidem*, с. 149.

нових етичних норм, для того щоб мати шанси на успіх, повинен досконало знати умови, механізми і потреби суспільного життя. В іншому випадку усі реформаторські дії в області етики приречені на поразку.

Як бачимо, стаття Балея не є сухим реферативним представленням основних положень трьох наукових напрямів етики, у ній простежується особисте ставлення автора до того чи іншого питання, і викладається власна візія суті етики і шляху її подальшого розвитку. Квінтесенцією цієї візії можна вважати постулювання необхідності опертя етики на емпіричній (а не метафізичній) основі. Слід відмітити, що дана емпірична основа має у Балея два рівні:

(а) на суб'єктивному рівні етика базується на аналізі відповідних психічних актів індивіда, особливо – психічних актів почування,

(б) на інтерсуб'єктивному рівні етика базується на аналізі форм співжиття індивідів у суспільстві.

Де слід шукати теоретичних коренів даних поглядів Балея? Оскільки Балея був представником філософської школи Казимежа Твардовського, а той у свою чергу, – представником віденської філософської школи Франца Brentano, то є сенс у пошуках відповіді на поставлене питання звернутися саме до філософської спадщини Brentano.

Brentano виклав свою позицію щодо етики у праці *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis* [Про джерела морального пізнання] (1889). У даній праці німецький філософ опирається на поділ усіх можливих психічних актів на три основні класи: уявлення, судження і емоції (почування і волітивні акти)⁶. Дана класифікація визначає також класифікацію основних філософських наук, адже кожен з класів психічних актів є предметом дослідження окремої науки. Так, уявлення є предметом дослідження естетики, судження – логіки, емоції – етики. Відправною точкою етичних поглядів Brentano є ствердження певної аналогії між другим і третім класами психічних актів: судженнями і емоціями. Ці акти характеризуються певною біполярністю: „істина-хиба” (судження) та „приємне-неприємне”, „добре-зле” (почування і волітивні акти). З цього Brentano вивів твердження, що в етиці, подібно як у логіці, існують певні „природні”, тобто слухні всюди і завжди принципи. Дана концепція етики Brentano спричинилася до критичного стосунку щодо позиції релятивізму в етиці, яка базується на твердженні, що жодний принцип етики не є слухним всюди і завжди. Окрім того, критики зазнала також позиція гедонізму, оскільки аналіз відповідних психічних емоційно-волітивних актів показав, що мотивом поведінки спрямованої на досягнення добра не є задоволення. Щоб віднайти ключ до пояснення поняття добра слід вийти поза сферу суб'єктивної психіки окремої людини: „слід брати до уваги не тільки власне „я”, але також сім'ю, місто, державу, усі існуючі на землі живі істоти, і навіть далеко

⁶ Даний поділ був проведений Ф. Brentano ще раніше у праці *Psychologie vom empirischen Standpunkt* [Психологія з емпіричної точки зору] (1874).

майбутнє”⁷. Тому, згідно з Brentano, „етичним призначенням людини є життя у суспільстві”⁸.

„Природні” етичні принципи є внутрішньою рисою людства, а не накинутими йому зверху (наприклад, державою, релігією і тд.). Кожна проста людина відчуває і застосовує закони етики (як і закони логіки) на інстинктивному, несвідомому рівні, але не вміє їх собі пояснити. Для того, щоб їх пояснити, потрібно вдатися до витончених операцій розуму, і цим, власне, займається наукова філософія. Таким чином, історія людства – це історія поступового усвідомлення людством „природних” етичних законів.

Брентанівська концепція етики виразно вплинула на теоретичне обличчя львівсько-варшавської філософської школи у цій області. Важливу роль у ретрансляції етичних ідей свого віденського наставника на польському ґрунті відіграв засновник школи, Казимеж Твардовський. В етичних поглядах Твардовського помітною є і критичне відношення до гедонізму і релятивізму, і використання принципу еволюціонізму в боротьбі з релятивізмом. Але, що найважливіше, Твардовський сконцентрувався на розробці наміченої Brentano програми опертя етики на емпіричних, об’єктивних підставах, тобто реалізації програми наукової етики, першочерговим завданням якої польський філософ вважав „формулювання і обґрунтування етичного критерію з метою виведення норм поведінки”⁹. Справу вчителя в реалізації даної програми продовжували його учні, найбільших успіхів серед яких досягли Владислав Вітвіцький, Тадеуш Котарбінський, Владислав Татаркевич, Тадеуш Чезовський і Марія Оссовська.

Свої теоретичні напрацювання в області етики Твардовський представляв своїм учням не стільки за посередництвом відповідних публікацій, скільки за посередництвом власних лекцій з етики у Львівському університеті, які займали помітне місце в педагогічній діяльності польського вченого на протязі всього періоду його викладання у цьому навчальному закладі (1895-1936). Безперечно, саме лекції Твардовського з етики були джерелом етичних поглядів Балея. Про це свідчить хоча б наведений вище приклад з матір’ю і хворою дитиною, за допомогою якого Балея, дуже подібно до Твардовського ілюструє у своїй статті позицію психологічного гедонізму. Ось відповідний фрагмент з тексту лекції Твардовського: „[Гедоністи] стверджують [...], що праця для інших, самопожертва і інші з вигляду неегоїстичні явища можна без труднощів звести до егоїстичних імпульсів, якщо придивитися краще, чому хтось жертвує собою чи працює для інших. Адже він чинить так тому, що це приносить йому задоволення; якщо б він чинив інакше, то мав би докори сумління, його б переслідували моральні муки. Щоб уникнути цих неприємних почувань, він жертвує собою заради інших, що не тільки звільняє його від прикрих почувань,

⁷ F. Brentano, *O źródle poznania moralnego*, przeł. C. Porębski, Warszawa 1989, s. 33.

⁸ *Ibidem*, s. 34.

⁹ K. Twardowski, *Główne kierunki etyki naukowej* [w:] „Etyka”, t. XIII, 1974, s. 224.

але й дає йому істинне і тривале задоволення. Хіба б мати, питаються вони, піклувалася про хвору дитину, якщо вона б не отримувала від цього глибокого задоволення, або не передбачувала, що ненедбуючи дитину, вона забезпечує собі душевну тривогу?”¹⁰

Отже, значення *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* Балея полягає передусім у перенесенні на український ґрунт ідеї наукової (незалежної) етики, коріння якої – передусім в австрійській і польській філософській традиції (школи Brentano і Twardowskiego). Адже належне теоретичне осмислення і практичне впровадження даної ідеї в певному суспільстві, на мою думку, є одним з необхідних чинників модернізації даного суспільства, ознакою високого рівня громадянської свідомості його членів. На жаль, українське суспільство початку ХХ століття, за своєю суттю глибоко традиційне і рустикальне, яке за термінологією Фердинанда Тьонніса могло б бути визначене як типове „Gemeinschaft”, вочевидь, виявилось неготовим до сприйняття запропонованого Балеєм гасла розвитку наукової етики. Це гасло, однак, набирає особливої ваги і актуальності у наш час, коли, як видається, українство стало на порозі докорінних цивілізаційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

- Балей С., *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] „Літературно-науковий вісник”, т. LX, кн. X, 1912, с. 166–180; передрук: С. Балей, *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] С. Балей, Зібрання праць у п’яти томах, Т. 1, за ред. М. Верникова, Львів-Одеса 2002, с. 139–150.
- Гончаренко О., *Соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів Степана Балея* [в:] *Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 13–77.
- Малецький В., *Соціальна філософія Степана Балея* [в:] *Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 250–281.
- Brentano F., *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Leipzig 1874; польське видання: F. Brentano, *Psychologia z empirycznego punktu widzenia*, przeł. W. Galewicz, Warszawa 1999.
- Brentano F., *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*, Leipzig 1889; польське видання: F. Brentano, *O źródle poznania moralnego*, przeł. C. Porębski, Warszawa 1989.
- Twardowski K., *Etyka*, red. R. Jadczyk, Toruń 1994.
- Twardowski K., *O sceptycyzmie etycznym* [w:] „Etyka”, t. IX, 1971, s. 173–220.
- Twardowski K., *Główne kierunki etyki naukowej* [w:] „Etyka”, t. XIII, 1974, s. 197–225.

¹⁰ K. Twardowski, *O sceptycyzmie etycznym* [w:] „Etyka”, t. IX, 1971, s. 200.

THE ETHICAL VIEWS OF STEFAN BALEY

The purpose of my paper is an attempt to define the essence of Stefan Baley's ethical views. In achieving this goal, first I present a brief outline of the content of Baley's article entitled "The concept of moral good and evil in modern philosophy" (1912), then I try to identify the main features of Baley's ethical ideas, to reveal their direct theoretical origins, and to find out what the significance of these ideas for Ukrainian society is.

Key words: independent ethics, hedonism, evolutionism, utilitarianism.